

УДК 328.183 (477)

Степан Прийдун

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНЗИТУ УРСР В НЕЗАЛЕЖНУ УКРАЇНУ

У статті проаналізовано вплив серії неформальних компромісів між націонал-демократами та партійною номенклатурою на формування політичного режиму та державного устрою незалежної України.

Ключові слова: УРСР, Україна, націонал-демократи, суверен-комуністи, незалежність.

Прийняття Верховною Радою УРСР Акту проголошення незалежності України та інших революційних постанов, спрямованих на департизацію державного апарату, силових відомств, а відтак і початок розбудови самостійної держави, стало можливим завдяки позиції партійної номенклатури. Попри те, що склад Верховної Ради УРСР XII скликання було обрано на перших демократичних виборах радянського періоду, абсолютна більшість мандатів (373 з 442) належала комуністам, або консерваторам, які після обрання вийшли з КПУ. Саме їхня активна участь забезпечила проголошення незалежності України – за Постанову “Про проголошення незалежності України” віддано 321 голос, за Акт проголошення незалежності – 346 [1, с. 534–548].

Активна участь суверен-комуністів у процесі суверенізації УРСР та виходу Києва з-під юрисдикції союзного центру зумовлювалась загостренням економічної кризи, актуалізацією національно-державного будівництва, падінням авторитету КПРС та поразкою у холодній війні, а відтак і крахом комуністичної ідеї. Окрім того, варто зазначити, що ключову роль у проголошенні незалежності України відіграли зовнішні чинники – серпневий путч ДКНС, а не внутрішньополітичні процеси. Саме загроза згорання політичних реформ, відновлення надцентралізованої моделі державного управління, а отже, й ієрархічного підпорядкування республіканської еліти союзному центру заклали основу для політичного компромісу між суверен-комуністами та націонал-демократами. Обидві групи були ідеологічними опонентами та переслідували взаємовиключні цілі, але відсутність тактичного союзу позбавляла суверен-комуністів та націонал-демократів не лише можливості досягнути поставленої мети, але й зберегти статус кво.

Таким чином, важко не погодитись з О. Бойко, який з цього приводу зазначав: "...прийняття Акту проголошення незалежності не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно, по суті, юридично закріпило компроміс, що склався...між прагматичною частиною старої партійно-державної номенклатури та лідерами націонал-демократичних сил" [2, с. 220].

Варто зазначити, що попри революційність рішень Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., вичікувальна позиція республіканської еліти на чолі з Л. Кравчуком кардинально відрізнялась від активних дій керівництва РРФСР, спрямованих на подолання ДКНС. Не зважаючи на заклики націонал-демократів відразу засудити спробу державного перевороту, більшість парламентарів намагались дистанціюватись від подій в Москві, зафіксувати статус кво з можливістю налагодження діалогу з представниками ДКНС на рівних, звичайно, за умови їхньої перемоги.

В. Гриньов і А. Гугель в цьому контексті відстоюють дуже непопулярну тезу в українській історіографії про те, що проголошення незалежності України відбулось досить спонтанно, але не як реакція на серпневий путч, а як відповідь на його поразку. Аргументуючи свою позицію, автори акцентують увагу на питанні: чому незалежність була прийнята не на початку путчу чи в період його кульмінації, а саме тоді, коли він зазнав поразки і загроза згорання ліберально-демократичних перетворень "Перебудови" зникла? [3, с. 31–32].

Це питання залишається відкритим та дискусійними. Однак, враховуючи те, що Москва, яка уособлювала загальносоюзний центр, протягом періоду "Перебудови" паралельно залишалась і епіцентром демократичного та антикомуністичного руху, то теза вищезгаданих науковців не позбавлена долі правди.

Ю. Кузьменко підсумовуючи еволюцію позиції української партійної номенклатури, виділяє наступні причини участі комуністів у голосуваннях 24 серпня 1991 р.: необхідність позбавлення контролю союзного центру та КППС, підпорядкованість яким перестала приносити дивіденди і стала перешкодою у перерозподілі ресурсів та власності; загроза антикомуністичних, ліберально-демократичних перетворень, зумовлених зростанням авторитету Б. Єльцина та втратою політичних позицій загальносоюзного керівництва; процес суверенізації УРСР та активізація українського національного руху поставив республіканську комуністичну еліту перед вибором: "національна переорієнтація" та участь у розбудові незалежності чи остаточна втрата влади [4, с. 38–39].

Отже, непередбачуваність і радикальність Москви стали консолідуючим чинником для комуністів та націонал-демократів довкола ідеї проголошення незалежності України, оскільки становили загрозу для двох груп, хоча варто зазначити, що для кожної у свій спосіб [5, с. 31–32].

Таким чином, проголошення незалежності України стало результатом політичного компромісу суверен-комуністів та націонал-демократів, який поступово трансформувався з тактичного союзу у нестабільну, але довготривалу співпрацю, яка заклала основу національного державотворення та визначила основні пріоритети державного будівництва, в тому числі і у сфері зовнішньополітичних відносин. Але проблема полягає не у співпраці колишніх політичних опонентів, що є швидше нормою, а не винятком для демократичних держав, а у тому, що кожна зі сторін переслідувала не просто різні, але й дуже часто взаємовиключні цілі, при цьому кожна зі сторін намагалась максимально використати одну одну.

Тарас Кузьо у своїх працях називає співпрацю комуністів та націонал-демократів у контексті розбудови незалежної держави “типовим пактовим переходом” [6, с. 28–30] та аналізує початковий період незалежності з точки зору “квадратранзиту”. Варто зазначити, що такі пакти або угоди між ідеологічними опонентами є характерними, а в деяких випадках і необхідними для трансформації політичного режиму без кровопролиття. Проте, на відміну від центральноєвропейських чи латиноамериканських держав, Україна була позбавлена не лише демократії та ринкової економіки, але й паралельно повинна була вирішувати питання державного і національного будівництва [7, с. 171–174]. Оскільки : “...УРСР трансформувалась у незалежну Україну квазідержавою та квазінацією...” [8, с. 17], то це зумовило “дилему одночасності”, яка значно ускладнила не лише курс на ринкову економіку, лібералізацію суспільно-політичного життя, утвердження суб’єктності в міжнародних відносинах, але й національно-державне будівництво в цілому.

Крім того, неформальні домовленості між українськими комуністами та націонал-демократами у своїй більшості стосувались не шляхів суспільно-політичних реформ, а питань збереження влади і розподілу ресурсів та власності [9, с. 61].

В. Литвин погоджується з цією тезою: “...партноменклатура под предводительством Л. Кравчука заключала с национал-демократами своего рода паритетную сделку: мы запрещаем партию как преступную организацию, а в качестве компенсации нам гарантируются новые

должности, право на участие в разделе партийного имущества...” [10, с. 216–217].

Своєю чергою сучасний український політолог Є. Магда називає першого Президента України: “...промоутером ситуативного злиття націонал-демократів і представників колишньої комуністичної еліти як номенклатури незалежної України, що заклало основи крихкого елітного компромісу і мінімізувало процес оновлення системи державного управління” [11, с. 213].

Досвідчені вчорашні комуністи виявились більш адаптованими до нових політичних умов, ніж націонал-демократи, в більшості колишні дисиденти, а відтак перші зуміли зберегти домінуюче становище та здобули більше політичних бонусів. Натомість націонал-демократи не змогли консолідуватись та стати серйозною альтернативою колишній номенклатурі, яка поступово трансформувалась у партію влади. Забезпечуючи легітимність колишніх комуністів при владі, націонал-демократи зосередились на досягненні зовнішніх атрибутів державності, питаннях розвитку мови та культури, затвердження національної символіки і т. д. [5, с. 37–39]

Аналізуючи вплив радянського минулого на державотворення періоду незалежності, приходимо до висновку, що незалежна Україна зовсім не була новою за своєю суттю, до 1996 р. чинність зберігала Конституція УРСР, а більшість державних установ, створених у період СРСР, просто трансформувались у державний апарат незалежної держави, залишаючись радянськими за своєю суттю, стилем роботи та принципами функціонування.

Найчіткіше і логічніше наслідки перебування України в складі СРСР сформулював Олександр Мотиль: “Радянська влада передала Україні лінгвістично цілісне населення, що нагадує націю, сукупність політичних діячів, що нагадують еліту, й адміністрацію, що нагадує державу” [12, р.105]

Це також стало наслідком неформального компромісу між комуністами та націонал-демократами і значно зміцнило позиції перших, які з влади так і не йшли. Більше того, саме колишні партійні та державні номенклатурники після проголошення незалежності України виявились єдиною силою, яка володіла досвідом організації та реалізації державного управління. Проте цей досвід обмежувався виконанням розпоряджень і директив, підготовкою звітів, але не готовністю до самостійних дій чи формування і реалізації стратегій розвитку, оскільки КПУ була територіальним осередком КПРС, то її повноваження обмежувались виконанням постанов Москви. [5, с. 35–36].

Яскравим свідченням відсутності реального суверенітету України в складі СРСР, а відтак і залежності української радянської еліти від союзного центру, є той факт, що напередодні розпаду СРСР Київ контролював лише 5 % свого валового внутрішнього продукту [13, р. 43].

Проте головним викликом для розбудови молоді держави став не провіденціалізм правлячої еліти, а пріоритети, які для себе визначили її представники. Питання національного і державного будівництва стали ідеологічним обґрунтуванням та допоміжним інструментарієм у боротьбі за збереження влади і перерозподілу власності та ресурсів.

Ключовою проблемою українського державотворення, а відтак і суб'єктивізації України в міжнародних відносинах, була самоідентифікація українців та низький рівень їхньої національної свідомості. Це значно ускладнювало формування української політичної нації, консолідації населення довкола спільних ціннісних орієнтирів, перетворювало передвиборчі кампанії на справжні баталії з поділом на своїх і чужих.

Справжнім тестом на громадянську і національну свідомість для українців став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., який повинен був легітимізувати проголошення незалежності України. За результатами референдуму, Акт проголошення незалежності України було підтримано в усіх 27 адміністративних одиницях України. Участь у голосуванні взяли 84,18 % виборців. Підтримали незалежність 90,92%. Позитивну відповідь дало населення усіх областей, в тому числі і традиційно налаштоване населення Криму (54,19 %) та Севастополя (57,07%). Такий результат розпочав процес міжнародного визнання України та остаточно легітимізував новий політичний устрій, який було оголошено 24 серпня 1991 р. [14, с. 162].

Варто зазначити, що об'єктивні аналітики ніколи не ототожнювали результати грудневого референдуму з рівнем національної свідомості. Адже незалежність асоціювалась насамперед з економічним добробутом, і голосували не так за неї, як проти союзного центру. Ще одним аргументом на цю користь є результати всесоюзного референдуму, який відбувся 19 березня цього ж року, - 70 % населення УРСР підтримало збереження СРСР в оновленому форматі.

Паралельно з референдумом проводились вибори Президента України, на яких переконливу перемогу (61,52 % голосів) здобув Голова Верховної Ради, колишній завідувач ідеологічного відділу КПУ та досвідчений партійний номенклатурник Леонід Кравчук. Націонал-демократи не змогли висунути єдиного кандидата, колишні дисиденти асоціювались з остаточно розривом з Росією та українізацією, але

більшість виборців прагнула мінімізувати радикальні перетворення, відтак В'ячеслав Чорновіл набрав трохи більше третини голосів [9, с. 88–89].

Перемога Л. Кравчука, який трансформувався з партійного функціонера у ідеолога суверенітету та прихильника незалежності, продемонструвала відсутність перспективи кардинальних змін та бажання інтегрувати старі радянські цінності до нової політичної системи [6, с. 27–28].

Навіть більше, результати обох волевиявлень українців 1 грудня стали яскравим свідченням амбівалентності орієнтації більшості українців, які з одного боку проголосували за незалежність, а з іншого прагнули врівноважити її шляхом консервації радянських елементів суспільно-політичного життя. Проголосити незалежність виявилось набагато легше, ніж подолати спадщину радянської системи [9, с. 88–89].

Отже, проукраїнські орієнтації населення були досить вираженими, аби їх врахувала еліта, але водночас вони були надто слабкими, щоб стати квінтесенцією державного будівництва у незалежній Україні та подолати, а не законсервувати радянські пережитки.

Підсумовуючи вищесказане, можемо стверджувати, що трансформація УРСР в незалежну Україну шляхом пактового переходу (неформальний компроміс між колишніми комуністами та націонал-демократами) значно ускладнила надалі політичний розвиток молодої держави. Неготовність еліти, яка опинилась при владі, ставити загальні інтереси вище власних призвела до імітації національно-державного будівництва та проведення реформ. Це своєю чергою стало наслідком невизначеність чітких основних пріоритетів у сфері міжнародних відносин та перетворило зовнішню політику України у заручника внутрішньополітичних процесів, які супроводжувались перманентними протистояннями та відсутністю консенсусу стосовно місця та ролі України у новій постбіполярній системі міжнародних відносин, яка формувалась.

Ендрю Вільсон називає ці неформальні компроміси націонал-демократів з комуністами “угодою з дияволом” і акцентує увагу на тому, що ця співпраця була значно тіснішою, ніж в інших посткомуністичних державах. У поєднанні з відсутністю важелів впливу на колишніх партійних функціонерів, які залишились при владі, це призвело до накопичення проблем, які не вдалось вирішити і на 27-ому році незалежності [15, с. 284–285].

Список використаних джерел

1. *Результати* поіменного голосування щодо прийняття найважливіших рішень Верховної Ради України / Української РСР. Позачергова сесія. 24 серпня 1991 року. / Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. С. 534–548.
2. *Бойко О. Д.* Україна: від пугчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.): Монографія. Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2006. 224 с.
3. *Гринев В., Гугель А.* Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины. К.: МАУП, 2001. 432 с.
4. *Кузьменко Ю. В.* Партийно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.) // Український історичний журнал. 2013. №4. С. 26–39.
5. *Касьянов Г. В.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
6. *Kuzio T.* Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine // Hamilton D, Mangott, G. eds. / The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. 2007. P. 25–53.
7. *Kuzio T.* Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? // Politics. 2001. Vol. 21. №3. P. 168–177.
8. *Kuzio T.* Ukraine: Coming to terms with the Soviet legacy // Journal of Communist Studies and Transition Politics. 1998. Vol. 14. №4. P. 1–27.
9. *Мацієвський Ю. В.* У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
10. *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. Київ: Издательский Дом “Альтернативы”, 1997. 335 с.
11. *Магда Є.* Гібридна війна: вижити і перемогти. - Х. Віват, 2015. - 304 с.
12. *Motyl A.* The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism / A. Motyl, J. Timothy Colton, R. C. Tucker (eds) // Boulder Co: Westview. 1995. P. 103–121.
13. *Nordberg M.* State and Institution Building in Ukraine / M. Nordberg // In Kuzio T. (ed) Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation. Amornk, NY. London, England, 1998. P. 41–60.

14. *Богатчук С. С.* Історичне значення всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2012. Вип. 20. С. 159–165.
15. *Вільсон Е.* Українці: несподівана нація. К.: “К. І. С.”, 2004. 552 с.

Stepan Pryidun

FEATURES OF TRANSIT OF THE UKRAINIAN SSR
TO THE INDEPENDENT UKRAINE

The article analyzes the influence of a series of informal compromises between national democrats and the party nomenclature on the formation of the political regime and the state system of independent Ukraine.

Keywords: Ukrainian SSR, Ukraine, national democrats, sovereign communists, independence.